

Проскурняк О.И. Факторы развития коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков

Аннотация. Коммуникативная деятельность подростков с легкой степенью умственной отсталости во внутреннем плане определена через потребности, мотивы, цель, во внешнем – через коммуникативные умения и навыки, которые позволяют адекватно взаимодействовать со взрослыми и одноклассниками. Доведено, что внутренние факторы развития в разработанной теории коррекции составляют познавательные возможности, особенности характера, что влияет на потребности в общении, внешние – коммуникативное пространство. Определены направления активизации внешних и внутренних факторов коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков: мотивационный, деятельностно-коммуникативный, социально-коммуникативный.

Ключевые слова: *внешние факторы, внутренние факторы, коммуникативная деятельность, умственно отсталые подростки.*

УДК 159.952:371.376.37

Рібцун Ю. В., Василенко І. М.

До проблеми формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення
Анотація. У статті розкривається актуальність проблеми формування у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ) різних видів самоконтролю як важливих складових комунікативного компонента мовленнєвої діяльності (ККМД). Обґрунтована необхідність розробки методики вивчення ККМД, детального аналізу механізмів виявлених порушень і на цій основі створення моделі системи корекційного навчання з формування самоконтролю у старших дошкільників із ЗНМ.

Ключові слова: *старші дошкільники, загальний недорозвиток мовлення, комунікативний компонент мовленнєвої діяльності.*

Останнім часом в Україні збільшилась кількість дітей із мовленнєвими порушеннями, значний відсоток яких складають дошкільники із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ) (Т. Г. Візель, Е. А. Данілавичюте, А. А. Колупаєва, В. І. Лубовський, О. М. Мастоюкова, О. Г. Приходько, Ю. В. Рібцун, В. В. Тарасун, Л. І. Трофименко, М. К. Шеремет та ін.).

У сучасних логопедичних дослідженнях (Ю. В. Рібцун) під **ЗНМ** розуміють «складне мовленнєве порушення, що проявляється у недостатній чи повній несформованості всіх складових мовленнєвої діяльності (фонетико-фонематичної, лексичної, граматичної) на імпресивному та / чи експресивному рівні, а також тих функцій та операцій, які забезпечують засвоєння мови (зокрема, мисленнєвих функцій і операцій, функцій сприймання, уваги, пам'яті та контролю різних модальностей), внаслідок дії шкідливих екзогенних і / чи ендогенних факторів на різних етапах розвитку (пренатальному, натальному, постнатальному)» [3, с. 3].

Хоча проблема загального недорозвитку мовлення досить повно та ґрунтовно висвітлена у спеціальній логопедичній літературі в рамках різних

наукових підходів, у т. ч. у наукових дослідженнях Р. А. Белової-Давід, Л. С. Волкової, Л. М. Єфіменкової, Р. Є. Левіної, Ю. В. Рібцун, Є. Ф. Соботович, Л. Ф. Спірової, В. В. Тищенко, Л. І. Трофіменко, Т. Б. Філічевої, Н. О. Чевельової, Г. В. Чіркиної, А. В. Ястребової та багатьох інших, проте окремі аспекти логодіагностичної та логокорекційної роботи з дітьми із ЗНМ, зокрема з удосконалення навичок самоконтролю у дошкільників логопедичних груп, ще й досі залишаються практично невіршеними.

Серед провідних підходів до подолання складних мовленнєвих вад у дітей, у т. ч. із ЗНМ, особливе місце в системі корекційно-розвивальної роботи займає *психолінгвістичний підхід* (Л. І. Бартенєва, Н. В. Гавриш, В. П. Глухов, Е. А. Данілавічюте, І. О. Зимня, Л. О. Калмикова, В. А. Ковшиков, О. О. Леонтєв, Дж. Міллер, Т. О. Піроженко, Ю. В. Рібцун, Є. Ф. Соботович, А. Є. Супрун, В. В. Тищенко, Л. І. Трофіменко, Т. М. Ушакова, Р. М. Фрумкіна, С. Н. Цейтлін, О. М. Шахнарович), згідно з яким становлення мовленнєвої діяльності відбувається на основі тісного взаємозв'язку лінгвістичного та комунікативного компонентів, а, отже, пов'язане з усіма пізнавальними (когнітивними) процесами, які впливають на комплексне формування мовлення та сприяють його розвитку.

За Є. Ф. Соботович лінгвістичний компонент мовленнєвої діяльності спрямований на засвоєння дитиною мови і включає в себе такі складові, як розуміння мовлення, фонетико-фонематичну, лексико-граматичну складові, зв'язне мовлення, без чого оволодіння мовленням є неможливим. Комунікативний компонент мовленнєвої діяльності являє собою процес утримання складної багатоопераційної структури мовленнєвих дій, куди входять операції випереджувального синтезу, аналізу та контролю (самоконтролю) на різних рівнях.

Незалежно від структури мовленнєвого дефекту, дошкільники із ЗНМ не в змозі спонтанно стати на онтогенетичний шлях формування мовлення, притаманний дітям зі звичайним розвитком. Для успішного подолання загального недорозвитку мовлення необхідна тривала (часто упродовж кількох років) інтенсивна логокорекційна робота, спрямована на становлення чи удосконалення як специфічно мовленнєвих, так і загальнофункціональних механізмів мовленнєвої діяльності (пам'ять, увага, розумові операції аналізу, синтезу, порівняння тощо) (Є. Ф. Соботович) [4].

Якщо аналіз і корекція лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності досить широко описані в ряді сучасних наукових досліджень (Л. І. Бартенєва, Е. А. Данілавічюте, Ю. В. Рібцун, Є. Ф. Соботович, Л. І. Трофіменко та ін.), то питанням діагностики та формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності в спеціальній літературі приділені лише поодинокі наукові дослідження (Л. Є. Андрусишина, Ю. В. Рібцун, В. В. Тищенко та ін.), що свідчить про актуальність і перспективність розробок у цьому напрямку.

Досліджуючи сформованість комунікативного компонента мовленнєвої діяльності дітей різних вікових груп із ЗНМ, науковці (Ю. В. Рібцун, Є. Ф. Соботович, В. В. Тищенко, Т. Б. Філічева, Г. В. Чіркина) відзначають вагомість та одночасно недостатню окресленість питань щодо діагностики та удосконалення різних видів контролю (самоконтролю) як важливих складових

усіх мовленнєвих дій. Саме це підтверджує актуальність обраної теми дослідження, присвяченої **формуванню комунікативного компонента мовленнєвої діяльності** старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, та спонукає до її розгляду з психолінгвістичних позицій як найбільш сучасних і перспективних у логопедичній науці.

Мета нашого дослідження полягає у здійсненні наукового аналізу, розробці, обґрунтуванні та експериментальній перевірці методики формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ.

Відповідно до мети дослідження ми визначили та сформулювали такі *завдання*:

1. Здійснити теоретичний аналіз педагогічної, психологічної, лінгвістичної та спеціальної логопедичної літератури з проблеми дослідження.

2. Проаналізувати спеціальні програми та методичну літературу з проблеми дослідження.

3. Розробити діагностичну методику вивчення комунікативного компонента мовленнєвої діяльності старших дошкільників із ЗНМ.

4. Охарактеризувати особливості формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ, виявити труднощі та визначити їх механізми.

5. Розробити та апробувати методику корекційно-розвивального навчання, спрямовану на формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ.

Об'єктом дослідження є процес формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення.

Предмет дослідження – система корекційного навчання з розвитку контролю (самоконтролю), як складової комунікативного компонента мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні того факту, що ефективність формування зв'язного мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ залежить від стану сформованості навичок контролю (самоконтролю), як складової комунікативного компонента мовленнєвої діяльності. Цілеспрямоване формування механізмів контролю (самоконтролю) на різних етапах корекційної роботи сприяє подоланню загального недорозвитку мовлення у дошкільників.

Наукова новизна полягає в розробці комплексного підходу до аналізу труднощів формування складових мовленнєвої діяльності у дітей із ЗНМ; теоретичному обґрунтуванні та розробці методики вивчення комунікативного компонента, виявлення порушених механізмів; розробці та апробації системи корекційного навчання з розвитку навичок самоконтролю у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ.

Методами дослідження стали теоретичний аналіз загальнопедагогічної, психолінгвістичної та спеціальної педагогіко-психологічної джерельної бази; спостереження, констатувальний та формувальний психолого-педагогічний експеримент; кількісний, якісний аналіз і узагальнення емпіричних даних.

З огляду на актуальність проблеми ми вважаємо, що для вивчення і розуміння механізмів самоконтролю у світлі логопедичної науки слід з'ясувати тлумачення цього поняття в цілому та розглянути основні принципи класифікації видів самоконтролю. Так, Г. С. Нікіфоров, підкреслюючи, що самоконтроль є невід'ємною частиною всіх видів діяльності людини (у т. ч. й мовленнєвої), до *принципів класифікації видів самоконтролю* відносить: часовий, просторовий, структурний і принцип довільності [2]. У відповідності до *часового* принципу автор розмежовує попередній, поточний і результативний види самоконтролю. Л. І. Прохоренко за аналогічним принципом виокремлює плануючий, операційний і кінцевий самоконтроль. Об'єктом попереднього (плануючого) самоконтролю є все те, що не увійшло до фази безпосереднього здійснення. Поточний (операційний) самоконтроль здійснюється під час виконання запланованих дій. Результативний (кінцевий) самоконтроль виявляється у необхідності перевірки здійсненої діяльності.

У відповідності до *просторового* принципу контролююча складова може відбуватися у межах каналів різної модальності, а тому виділяють зоровий, слуховий, тактильний і кінестетичний види самоконтролю. Домінуючим є самоконтроль, який здійснюється через зовнішні канали зворотнього зв'язку, за яким надходить контрольна інформація. Згідно концепції функціональних систем академіка П. К. Анохіна, складна організація мовленнєвої діяльності включає такі види механізмів самоконтролю: слуховий, зоровий і кінестетичний.

Згідно зі *структурним* принципом властиве людині різноманіття механізмів самоконтролю має свою ієрархічну організацію. Механізми самоконтролю функціонують вже на клітинному рівні життєдіяльності людини. Саморегуляція фізіологічних функцій відбувається за гомеостатичним принципом, який полягає в тому, що та чи інша контрольована складова безперервно звіряється із відповідним біологічним еталоном. Приймаючи участь у всіх психічних явищах, притаманних людині (процеси, стани та властивості), самоконтроль відбувається аналогічно перебігу окремих психічних процесів (відчуття, сприймання, мислення) [2].

Ряд науковців вивчали саме мовленнєвий самоконтроль, що важливо саме для нашого експериментального дослідження. Учений-лінгвіст М. Т. Баранов класифікує мовленнєвий самоконтроль за двома критеріями: безпосередній самоконтроль (внесення коректив під час мовленнєвої діяльності) та відтермінований (коригування через деякий час). Г. М. Криницина виокремлює мотиваційно-потребнісний, сенсорно-перцептивний і вербалізаційно-комунікативний самоконтроль. І. О. Сотова підкреслює, що на різних етапах онтогенезу у кожному виді діяльності самоконтроль є предметом спеціального навчання, а мовленнєвий самоконтроль дослідниця визначає «як зіставлення суб'єктом мовленнєвої діяльності перебігу та результату своїх мовленнєвих дій і операцій зі взірцем (реальним або передбачуваним), яке відбувається з метою регулювання процесу мовленнєвої діяльності та удосконалення її продукту» [4, с. 20].

Ми характеризуємо самоконтроль як здатність контролювати свої дії в процесі виконання будь-якої діяльності (у т. ч. навчальної і мовленнєвої) та вміння співвідносити їх зі зразком. Якщо старші дошкільники із ЗНМ (І та ІІ рівні мовленнєвого розвитку) з практично відсутнім чи надмірно спотвореним

мовленням, після відвідання спеціальних дошкільних навчальних закладів (ДНЗ) або логопедичних груп при ДНЗ загального розвитку, як правило, продовжують навчання в школах для дітей із тяжкими порушеннями мовлення, то дошкільники із практично сформованим мовленням (III та IV рівні мовленнєвого розвитку) отримують базову середню освіту у загальноосвітніх школах, де, на превеликий жаль, не завжди мають змогу отримати висококваліфіковану логопедичну допомогу. В результаті через порушення усного, а, як наслідок, і писемного мовлення, засвоєння навчальних програм, зокрема мовного циклу, ускладнюється, що спричиняє шкільну неуспішність та соціальну дезадаптацію. Все вищезазначене вказує на необхідність якомога раннього проведення та бажаного завершення комплексної корекційно-розвивальної роботи з дітьми ще до початку їх навчання в школі, формування у дошкільників навичок різних видів самоконтролю як важливих складових мовленнєвої та навчальної діяльності.

Отже, без адекватного функціонування комунікативного компонента та його поєднання з лінгвістичним компонентом мовленнєвої діяльності неможливе оволодіння та вільного оперування зв'язним мовленням як необхідним кінцевим результатом логокорекційної роботи, що підтверджує нагальність і перспективність як у теоретичному, так і практичному аспектах розробки теми дисертаційного дослідження: «Формування комунікативного компоненту мовленнєвої діяльності старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення».

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED):

1. Баранов М. Т. Самоконтроль в пользовании языком // Методика преподавания русского языка / под ред. М. Т. Баранова. М.: Просв., 1990. С. 60–61.
Baranov M. T. (1990). Samokontrol' v pol'zovanii jazykom. Metodika prepodavanija russkogo jazyka [Self-control in using language]. Moskow, Prosveshchehie, pp.60-61. (In Russian)
2. Крылов А. А. Психология [учебник] / А. А. Крылов. – 2-е изд. – М. : Проспект, 2005. – 496 с.
Krylov A. A. (2005). Psihologija [Psychology]. Moskow, Prospekt. (In Russian).
3. Рібцун Ю. В. Звукові намистинки. Формування мовленнєвої полікомпетентності у дошкільників [навч.-метод. посіб.] / Юлія Рібцун. – Тернопіль : Мандрівець, 2015. – 210 с.
Ribcun Ju. V. (2015). Zvukovi namystynky. Formuvannja movlennjevoi' polikompetentnosti u doshkil'nykiv [Sound beads. Formation of speech polycompetence at preschool children]. Ternopil', Mandrivec'. (In Ukrainian).
4. Собо́тович Е. Ф. Психолінгвістическая структура речево́й деятельности и механизмы ее формирования [учеб. пособие] / Е. Ф. Собо́тович. – К. : ИЗМН, 1997. – 44 с.
Sobotovich E. F. (1997). Psiholingvisticheskaja struktura rechevoj dejatel'nosti i mehanizmy ee formirovanija. [Psycholinguistic structure of the speech activity and mechanisms of its formation]. Kyiv, IZMN. (In Russian).
5. Сотова И. А. Закономерности формирования самоконтроля в процессе письменной речево́й деятельности школьников на уроках русского языка [монография] / И. А. Сотова. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2006. – 220 с.

Sotova I. A. (2006). Zakonomernosti formirovanija samokontrolja v processe pis'mennoj rechevoj dejatel'nosti shkol'nikov na urokah russkogo jazyka [monografija] [Confirmities with formation of self-control in the process of written speech activity of school children at Russian language lessons]. Ivanovo: Ivan. gos. un-t. (In Russian).

Ribtsun Y. V., Vasylenko I. M. To the problem of formation of the communicative component of speech activity of the older preschoolers with the general speech underdevelopment

Abstract. The article lighted on the actuality of problem concerning formation of different types of self-control as important constituents of communicative component of speech activity as for older preschoolers. Modern character of such concepts as “general speech underdevelopment”, “psycholinguistic approach to the system of correctional influence”, “communicative component of speech activity”, “self-control”, “speech self-control” is interpreted. Authors analyzed existing in literature visions about the mechanisms of self-control, described the most known versions of self-control classifications due to temporal, spatial, structural principles, principle of arbitrariness and self-control criterions (direct and delayed). The attention is focused on that without adequate functioning of communicative and linguistic components of speech activity it is impossible to form coherent speech as necessary final result of speech correction, pointed at necessity and importance of putting into practice correctional work with children that have general speech underdevelopment considerably earlier before school education so as they aren't be able by themselves get the way of ontogenesis development. The necessity of working out the methodology of learning the communicative component of speech activity, the detailed analysis of mechanisms of revealed violations and on this basis creation the model of correctional education concerning on forming the self-control at older preschoolers with general speech underdevelopment is proved.

Key word: *older preschoolers, general speech underdevelopment, communicative component of speech activity.*

Рибцун Ю. В., Василенко И. М. К проблеме формирования коммуникативного компонента речевой деятельности старших дошкольников с общим недоразвитием речи

Аннотация. В статье раскрывается актуальность проблемы формирования у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи (ОНР) различных видов самоконтроля как важных составляющих коммуникативного компонента речевой деятельности. Обоснована необходимость разработки методики изучения коммуникативного компонента речевой деятельности, детального анализа механизмов выявленных нарушений и на этой основе создание модели системы коррекционного обучения по формированию самоконтроля у старших дошкольников с ОНР.

Ключевые слова: *старшие дошкольники, общее недоразвитие речи, коммуникативный компонент речевой деятельности.*